

مقایسه‌ی ساختاری مفردات خط تاجی و خط نسخ

داوود رنجبران

دانشیار و عضو هیات علمی دانشگاه هنر تهران

دلارام کاردار طهران

دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی دانشگاه هنر تهران

چکیده

شرایط فرهنگی، اوضاع اجتماعی، نیازهای جامعه و از همه مهم‌تر تسلط خوشنویس بر خطوط پیشین، از جمله عواملی هستند که سبب شکل‌گیری و ابداع خطوط تفننی می‌شوند. خوشنویسان چون خود را بر قلمی مسلط یافتند، به منظور یافتن آرامش به سراغ ابداع خطوط ذوقی می‌رفتند و این امر از گذشته تا کنون ادامه دارد. در منابع اینگونه آمده که خط تاجی با افزودن تزئینات به خط نسخ شکل گرفته و مبدع آن محمد محفوظ، هنرمند مصری قرن چهاردهم قمری است. گویا محمد محفوظ از گونه‌های کتابت خط لاتین متأثر بوده است. از این رو، اصلی‌ترین پرسشی که در ذهن نگارندگان شکل‌گرفت آن بود که خط نسخ و خط تاجی با یکدیگر چه شباهت‌هایی دارند؟ هدف اصلی این پژوهش مقایسه‌ی خط تفننی تاجی با خط نسخ است. نگارندگان بر آنند تا به معرفی این خط بپردازند و مفردات آن را با خط نسخ مقایسه نمایند تا شباهت و تفاوت‌های آن‌ها را دریابند. اطلاعات پژوهش پیش رو به صورت کتابخانه‌ای – میدانی جمع‌آوری شده و روش تحقیق حاضر نیز مورد پژوهی – تطبیقی است. مقایسه‌ی نمونه‌های خط نسخ و تاجی براساس اندازه‌ی حروف به کمک نقطه صورت گرفته است. نتیجه‌ی حاصل آن است که خط نسخ و تاجی شباهت‌هایی با یکدیگر دارند و می‌توان خط تاجی را ملهم از خط نسخ دانست اما تفاوت در اندازه‌ی حروف است که آن هم به دلیل داشتن تاج در خط تاجی است.

واژگان کلیدی

خط تاجی، خط نسخ، محمد محفوظ، هنرمند مصری، قرن چهاردهم قمری.

مقدمه

خط در لغت به معنای نوشتن با قلم است و با کتابت و تحریر به یک معناست و در صنعت اهل قلم به نوشتن صورت‌ها و شکل‌های حروف به شکل مفرد و ترکیبات گفته می‌شود که سبب شکل‌گیری جمله‌ها و سطرها می‌شود (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۱۴۲). نوشتن، بر نیت‌های درونی انسان دلالت می‌کند و از جمله خصوصیات است که او را از حیوانات متمایز می‌سازد. جاحظ در این خصوص اینگونه گفته است که: «خط زبان دست و سفیر دل و ودیعه‌گاه اسرار و دریافتگاه اخبار و نگاهبان آثار است.» (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۱۴۲). خط، یکی از پدیده‌های ذوق انسان است و از جمله هنرهای زیبا^۱ آن دسته از هنرهایی که بیشتر به خواست‌ها و پسندهای خود هنرمند تکیه میکنند، به شمار می‌رود و با اینکه امروزه صنعت، هنرهای تزئینی را تحت الشعاع قرار داده اما خط و خوشنویسی همچنان پابرجاست و از استقبال خوبی برخوردار است زیرا متکی بر حس زیبایی طلبی و ذوق آدمی است (فضائل، ۱۳۶۲: ۹). از سوی دیگر، ذخیره‌ی اطلاعات در قالب نوشتار و توسط خط، همواره وظیفه‌ی حفظ اطلاعات را برای انسان‌ها ساده‌تر کرده است. لازم به ذکر است همانطور که زبان، به دلیل آشکار کردن اندیشه‌ی آدمی، ارزشمند است، خط نیز چون زبان را از بُعد شفاهی به شکل کتبی تبدیل می‌کند، همواره از ارزش خاصی بهره‌مند بوده است.

پژوهشگران غربی، تمامی خطوط جهان را به دو دسته‌ی اندیشه‌نگار^۲ و آوانگار^۳ تقسیم کرده‌اند. در خط اندیشه‌نگار، اندیشه به طور مستقیم منتقل می‌شود اما خط آوانگار، پیچیده‌تر و تکامل یافته‌تر از اندیشه‌نگار است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰: ۱۶۲). امروزه بیشتر کشورهای جهان از خط‌های آوانگار استفاده می‌کنند از جمله کشورهای اسلامی که کهن‌ترین خط آن‌ها خط کوفی است.

پس از ورود و گسترش اسلام، استفاده از خط کوفی که نخست به جهت کتابت قرآن کریم از آن استفاده می‌شد، گسترش یافت و این خط از مرحله‌ی خط به معنای ثبت و ضبط عبور کرده و به عرصه‌ی خوشنویسی و هنرهای زیبا ورود کرد. کتابت قرآن نیازمند حساسیت و دقت بالایی بود از این رو سبب شد که خط کوفی بدوی و ناقص، به خطی تبدیل شود که اعراب و اعجام کامل داشت. از سده‌ی چهارم قمری به بعد، در کتابت نسخه‌های خطی، خط نسخ که در سرعت و کتابت و خوانایی

¹ Fine Arts

² Ideography alphabet

³ Phonetic alphabet

روانتر بود، آرام آرام جای کوفی را گرفت. این نکته سبب شد که از سده‌ی پنجم به بعد نقش کوفی در معماری و کتیبه‌نگاری بیش از پیش شود. اما با گذشت زمان، خط ثلث در کتیبه‌نگاری به رقابت با کوفی پرداخت و جایگزین آن شد. سایر اقلام ششگانه نیز هر یک جایگاه خود را پیدا کرده و مورد استفاده قرار گرفتند. خط محقق برای ثبت قصاید و اشعار، ریحان برای کتابت مصاحف و ادعیه، توقیع برای تحریر فرمان و منشور و رقاع همانند توقیع، برای مکاتبات و مراسلات. و اینگونه بود که جایگاه خط کوفی در خوشنویسی کم رنگ شد.

اکنون ضروریست تا درباره‌ی خوشنویسی توضیحاتی ارائه شود. واژه‌ی انگلیسی خوشنویسی^۴ از دو واژه‌ی **graphein** به معنی نوشتن و **kallos** به معنی زیبا مشتق شده است. اما زیبا نوشتن را نمی‌توان خوشنویسی دانست زیرا برای آفرینش خوشنویسی واقعی، ترکیب و آمیزش چندین عامل لازم است که عبارتند از: درک جامعه از نوشتار، اهمیت متن، قوانین صریح و اغلب بر مبنای ریاضیات در ارتباط با خطوط و صفحه‌ی نوشتار، مهارت و درک خط، ماده‌ی نوشتاری و ابزار نوشتن (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰: ۱۷۷). همه‌ی این عوامل سبب می‌شوند که خوشنویسی فراتر از گونه‌ای ساده از مهارت باشد و لازمه‌ی آن داشتن نوعی فردیت است که باید در چهارچوب دستورالعمل‌هایی کاملاً مشخص متجلی شود. از این رو است که خوشنویسی علاوه بر ذوق، نیازمند رعایت اصول و قوانینی است که می‌توان گفت ثابت هستند و تغییر آن‌ها سبب شکل‌گیری خطوط جدیدی می‌شود که به آن‌ها خطوط تفننی^۵ گویند. از گذشته تا امروز، این خطوط با رهنمودهای ذوقی و شهودی خود خوشنویس پیش می‌رفته و در قید و بند قوانین پیشین نبوده است. خوشنویسان به دنبال تاثیرگذاری بیشتر، به منظور ارائه از خط و رنگ و طرح و بافت و ... کمک گرفته و می‌گیرند. از جمله‌ی این خطوط می‌توان به خط گلزار، آینه‌ای، قطاعی و ... اشاره کرد.

شرایط فرهنگی، اوضاع اجتماعی، نیازهای جامعه و از همه مهم‌تر تسلط خوشنویس بر خطوط پیشین، از جمله عواملی هستند که سبب شکل‌گیری و ابداع خطوط تفننی می‌شوند. در ایران، تا پیش از دوره‌ی قاجار، گرایش خوشنویسان به سمت تزئین خطوط بود و در دوره‌ی قاجار خوشنویسان ایرانی به سمت ابداع خطوط تفننی پیش رفتند. خوشنویسان چون خود را بر قلمی مسلط یافتند، به منظور یافتن آرامش به سراغ ابداع خطوط ذوقی می‌رفتند (فضائلی، ۱۳۶۲: ۶۴۲) و این امر از گذشته تا کنون ادامه دارد. این خوشنویسان گاه از سر تفنن و ذوق و گاه با هدف ایجاد ترکیباتی خلاقانه آثاری آفریده‌اند که ماندگار شده‌اند (رحمانی، ۱۳۹۹: دیباچه مولف). گونه‌شناسی خطوط تفننی نیز از جمله روش‌های طبقه‌بندی تاریخ هنر است که براساس معیارهای متفاوت صورت می‌گیرد از جمله، فرم، محتوا و کاربرد. در تقسیم‌بندی از لحاظ فرم، می‌توان خطوط را در سه گونه بررسی کرد: ۱- حفظ اصول کتابت و تفنن یا جا به جا کردن حروف، مثل خط مثنوی. ۲- تغییر اصول کتابت براساس فرم کلی نوشتار مثل طغرا. ۳- افزودن تزئینات به خط مثل خط تاجی که محمد محفوظ، هنرمند مصری قرن چهاردهم قمری آن را ابداع کرده و گفته می‌شود که این ابداع براساس خط نسخ صورت گرفته

^۴ Calligraphy

^۵ Fancy Scripts

است و ظاهراً وی از گونه‌های کتابت خط لاتین متأثر بوده است (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۶۴۱). در پژوهش پیش رو، نگارنده بر آن است تا به معرفی این خط بپردازد و مفردات آن را با خط نسخ مقایسه نماید تا شباهت و تفاوت‌های آن‌ها را دریابد.

سوال پژوهش

با توجه به این اظهار نظر که خط تاجی مشتق از خط نسخ است، سوالی که در ذهن نگارنده شکل گرفت از این قرار است: مفردات دو خط نسخ و تاجی چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟

روش پژوهش

اطلاعات پژوهش پیش رو به صورت کتابخانه‌ای - میدانی جمع‌آوری شده و شامل تصاویری از مفردات خط نسخ و خط تاجی است. روش تحقیق حاضر نیز مورد پژوهی - تطبیقی است. بدین صورت که تصاویر جمع‌آوری شده از نمونه‌های خط نسخ و خط تاجی به کمک نرم افزار آدوبی فتوشاپ با یکدیگر مقایسه شده‌اند. این مقایسه براساس اندازه‌ی حروف به کمک نقطه صورت گرفته است.

پیشینه‌ی پژوهش

نجیب مایل هروی از نخستین پژوهشگرانی است که در کتاب «کتاب آرای‌ی در تمدن اسلامی» (۱۳۷۲ خورشیدی) از خط تاجی صحبت به میان آورده و آن را مشتق از خط نسخ دانسته و پس از آن حمیدرضا قلیچ خانی نام این خط را به عنوان مدخلی در کتاب «فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته» (۱۳۹۰ خورشیدی) آورده و سپس تکتیم رحمانی در کتاب «خطوط تفننی در ایران» (۱۳۹۹ خورشیدی) از این خط نام برده است. فرهنگستان هنر نیز «دعای روزهای هفته» به خط میرزا محمد شفیع تبریزی را در سال ۱۳۹۶ خورشیدی به چاپ رسانده و حجت امانی در مقدمه‌ی آن به اهمیت خط نسخ ایرانی پرداخته است. سایر پژوهشگران تنها به مقایسه‌ی خط نسخ با سایر خطوط و یا به مقایسه‌ی انواع اقلام خط نسخ پرداخته‌اند و صحبتی از خط تاجی نکرده‌اند. در مقاله‌ی تحت عنوان «مقایسه‌ی ساختاری خط نسخ محمدابراهیم بن محمد نصیر قمی و خط نسخ حافظ عثمان افندی» (با تمرکز بر شیوه‌ی کتابت سورة لیل قرآن کریم) که توسط نگارنده به همراه خشایار قاضی زاده و علی کریمی نگارش شده و در سال ۱۴۰۱ به چاپ رسیده است، کتابت محمد ابراهیم قمی و حافظ عثمان با یکدیگر مقایسه شده است. در مقاله‌ی «مطالعه ساختار خط نسخ ایرانی میرزا احمد نیریزی و وصال شیرازی» از مصطفی یونسین و علیرضا شیخی که در سال ۱۴۰۰ منتشر شده نیز به مقایسه‌ی شیوه‌ی کتابت نسخ توسط این دو خوشنویس پرداخته شده است. همچنین در مقاله‌ی دیگری تحت عنوان «مطالعه‌ی روان‌خوانی خط نسخ ایرانی در قرآن نویسی دوره صفوی و معاصر» (مطالعه‌ی موردی قرآن به خط احمد نیریزی و قرآن رسمی جمهوری اسلامی به خط سید رضا بنی‌رضی) که توسط رقیه دیزج چراغی و حمیدرضا قلیچ خانی و در سال ۱۳۹۹ نگارش شده، قرآن نیریزی و قرآن بنی‌رضی با توجه به ۱۳ مؤلفه خوانایی متن، مورد مقایسه قرار گرفته‌اند.

همانطور که پیداست تا کنون بیشترین پژوهش‌ها بر روی خط نسخ و اقلام آن از جمله ایرانی و عثمانی صورت گرفته و تا کنون صحبتی از خط تاجی که گویی مشتق از خط نسخ است، به میان نیامده است.

معرفی خط تاجی

آخرین تطور شکل گرفته در خط نسخ، ابداع خط تاجی است. این خط به سفارش پادشاه وقت مصر، ملک احمد فواد اول، شکل گرفت که خواستار صورت جدیدی برای حروف هجائی در دو خط نسخ و رقعه بود به طوری که شکل آن‌ها تغییر نکند و در عین حال همان خاصیت حروف بزرگ در لاتین برای جلب توجه خواننده به ابتدای کلام و اسامی خاص استفاده شود. همچنین علامت‌هایی برای نقطه گذاری بین جملات و عبارات وضع شود که خواننده به رموز و اشارات کلام رهبری شود. هنگامی که این خواسته شاهانه میان عموم پراکنده شد، در سال ۱۳۴۷ قمری بسیاری از اهل فن دست به ابداع زدند اما بخت با خطاط شهیر مصری محمد افندی یا محمد محفوظ یار بود و وی برنده ی جایزه شد و حروف تاجی را ابداع کرد. وزارت معارف در مصر از سال ۱۳۴۹ قمری حروف تاجی را به کار گرفت و رایج شد (فضائی، ۱۳۶۲: ۲۹۳-۲۹۴).

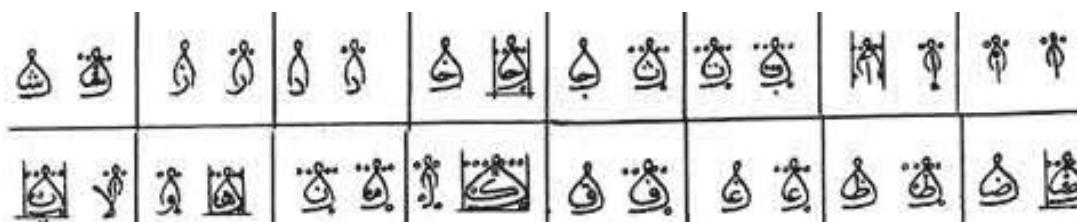
مرحوم فضائی به نقل از ناجی زین الدین، مولف کتاب مصور الخط العربی، در کتاب اطلس خط آورده است که: «به عقیده ی من این کار زیاده روی فنی و بدعت زائد است زیرا که به واسطه ی مشقت و کندی در نوشتن قابل رواج نیست.» (همان: ۲۹۵). شاید از همین روست که کاربرد این خط آنچنان که باید رواج نیافت.

كُنْ لِجَزْمِهِدْ: لَهَا الْعَقْلُ، وَمَا الْحِلْمُ؟ فَهَقَالَ: شَرُّكَ
مَا لَا يَعْنِي، وَالْعَفْوُ عِنْدَ الْقَدْرِ.

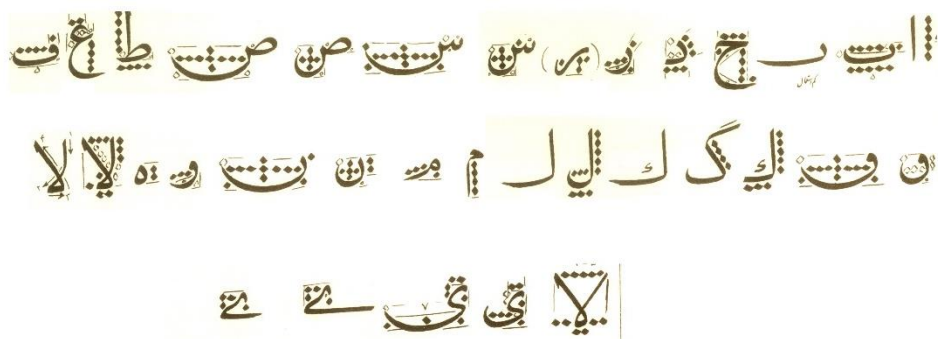
تصویر ۱ - نمونه‌ی خط تاجی، منبع: URL 1

مقایسه‌ی مفردات خط تاجی و خط نسخ

به منظور مقایسه میان دو خط نسخ تاجی و نسخ، مفردات هر دو خط از کتاب مرحوم حبیب الله فضائلی گرفته شده است. مفردات خط نسخ از کتاب «تعلیم خط» و مفردات خط تاجی از کتاب «اطلس خط» انتخاب شده‌اند و مقایسه و بررسی میان آن دو براساس اندازه‌ی حروف صورت گرفته است. به منظور سهولت در مقایسه، جدولی نیز تهیه و ارائه شده است.

تصویر ۲- مفردات خط تاجی، منبع: کتاب اطلس خط

تصویر ۳- مفردات خط نسخ، منبع: کتاب تعلیم خط

آنچه در تصاویر مشاهده می‌شود، مفردات هر دو خط نسخ و تاجی است. اکنون ضروریست تا به مقایسه و بررسی مفردات چسبان هر دو نوع حروف پرداخته شود زیرا در خط تاجی، معمولاً اولین حرف از هر کلمه با حروف تاجی نوشته می‌شود. از این رو جدولی آماده شد تا در آن اندازه‌ی حروف چسبان، براساس نقطه توسط نگارنده سنجیده شود زیرا نیک می‌دانیم که مهم‌ترین و نخستین ابزار دقیق جهت سنجش، اندازه‌گیری به کمک نقطه است. اینگونه تفاوت و شباهت حروف براساس نقطه در هر دو قلم بررسی خواهند شد.

جدول ۱- مقایسه‌ی اندازه‌ی حروف نسخ و تاجی براساس نقطه

مفردات	خط نسخ	خط تاجی
۱	ا	ا
ب	ب	ب
پ	پ	پ
و	و	و
ر	ر	ر
س	س	س
ز	ز	ز
ط	ط	ط
ث	ث	ث
ق	ق	ق
ک	ک	ک
گ	گ	گ

م	م	ه
و	و	و
ه	ه	ه

منبع: نگارنگان

به کمک نرم افزار آدوبی فتوشاپ ابتدا مفردات حروف نسخ و تاجی استخراج شده و سپس نقطه گذاری شدند و در مرحله ی بعد، آنالیز حروف براساس اندازه ها صورت گرفت. از مشاهده و بررسی مفردات اینگونه استنباط می شود که خط تاجی و خط نسخ شباهت هایی با یکدیگر دارند و این شباهت ها براساس اندازه های حروف طبق تعداد نقطه هاست. همچنین اندازه ی حروف براساس نقطه ها، دلیل تفاوت این دو خط نیز هست. نکته ی جالب توجه دیگر آن است که حروف در خط تاجی، همانند حروف بزرگ در خط لاتین، تنها در ابتدای کلمات استفاده می شوند.

نتیجه گیری

با توجه به بررسی های صورت گرفته بر روی مفردات خط نسخ و خط تاجی می توان حروف خط تاجی را به دو گروه تقسیم کرد. نخست آن دسته از حروف که اندازه شان با توجه به نقطه ها، با خط نسخ یکسان است، مانند: ع، ف، م . و دیگر آن دسته از حروف که اندازه شان از حروف خط نسخ کوچکتر است، مانند: ا، ب، ح، د، ر، س، ص، ط، ک، ل، و، ه. لازم به ذکر است که سنجش حروف بدون تاج صورت گرفته وگرنه اندازه ی الف به همراه تاج با اندازه ی الف در خط نسخ هر دو پنج نقطه است. همچنین در خصوص سنجش زاویه ی حروف نسبت به کرسی افقی، می توان اظهار داشت که حروف تاجی نسبت به کرسی افقی زاویه دار هستند و این نکته در جدول شماره ی ۱ و در حروف ح، ص، ط، ف، ک، ه کاملاً مشخص است.

با مرور آنچه گفته شد می توان اظهار داشت که خط نسخ و تاجی شباهت هایی با یکدیگر دارند و می توان خط تاجی را ملهم از خط نسخ دانست اما تفاوت آن ها در اندازه ی حروف است که آن هم به دلیل داشتن تاج در خط تاجی است. زیرا برخی حروف به همراه تاجشان هم اندازه ی حروف خط نسخ هستند اما بدون تاج کوچکتر. در نتیجه این نظریه که خط تاجی از خط نسخ استخراج شده صحیح است.

منابع

رحمانی، تکتیم. (۱۳۹۹). *خطوط تفننی در ایران*، بجنورد: عقربه.

فضائلی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). *اطلس خط*، اصفهان: مشعل.

..... (۱۳۶۲). *تعلیم خط*، تهران: سروش.

قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته*، تهران: روزنه.

..... (۱۳۹۲). *درآمدی بر خوشنویسی ایرانی*، تهران: فرهنگ معاصر.

..... (۱۳۷۳). *رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، تهران: روزنه.

مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۲). *کتاب آرایبی در تمدن اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

/URL 1: <https://abadis.ir/fatofa/%D8%AE%D8%B7-%D8%AA%D8%A7%D8%AC%DB%8C>

The Comparison Between Taji and Naskh Scripts Letters

Davood Ranjbaran

Associate Professor at Art University of Tehran

Delaram Kardar Tehran

PhD. Candidate at Art University of Tehran

Abstract

Cultural conditions, social situation, society's needs, and most importantly, the mastery of calligraphers over previous scripts, are among the factors that cause the formation and invention of Fancy scripts. When calligraphers found themselves in control of a script, in order to find peace, they went to invent tasteful scripts, and this continues from the past until now. Sometimes these calligraphers have created works that have lasted for the purpose of creating creative combinations. The most important aim of this research is to compare Taji and Naskh scripts. It is written in sources that Mohamad Mahfouz has created this script by adding decorations to Naskh in 20th century. It seems as if Mohamad Mahfouz was affected by Latin scripts so the authors want to introduce this script and compare its letters with Naskh in order to find the similarities and differences. The information of this research has been gathered with the help of library and the method is comparative- case study. Gathered pictures from Naskh and Taji scripts are compared with Adobe Photoshop software. This comparison between the size of letters has been done by Noghte or Dots' help. Taji and Naskh script have similarities and it can be said that Taji is inspired by Naskh script but their difference between them is in the size of letters and that is because of "Taj" or crown of the letters. Then this theory that says Taji script is inspired by Naskh is true.

Keywords

Taji script, Naskh script, Mohamad Mahfouz, Egyptian artist, 20th century.